

APYSAKA – „MAŽASIS EPAS“

Sauliaus Šaltenio *Riešutų duona* (1972) pasiūlo ne tik apysakai, bet ir visai prozai poetiško, kandaus ir emociškai įelektrinto pasakojimo staigmeną. Subtili „riešutų duonos“ metafora įkūnija pamatinę (duona–gyvybė), neregėtą („neragautą“), į ambroziją panašią substanciją – nepaprasto skonio valgi, dievišką maistą, teikiantį ne tik gyvenimo pilnatvės pojūtį, bet ir nemirtingumo viltį. Tokiai duonai tinka ne bet kokie riešutai („paėmiau saują tėvo išgliaudytų riešutų: jie buvo pernykščiai, sudžiūvę, susitraukę ir kartūs“¹). Nesaldaus gyvenimo ir neatstojančios mirties akivaizda, išreikšta vaikišku „š kac, mirtie“ motyvu, lieka alsuoti apysakos potekstėje, užmaskuota žvalaus paauglio Andriaus Šato dygiu kalbėjimo būdu. Pokario berniūkščio pasakojimo turinys toli gražu ne džiugus: pūliuojančio apendicito operacija, dėdės ir senelio mirtys, negyvas mokytojos kūdikis, motinos auglys, tėvų nesantaika, išsiskyrimas su pirmąja meile... Paradoksaliai „džiugus“ (nes gyvybingas, ropus, impulsyvus, dviprasmiškas ir emocionalus) kalbėtojo žodis.

Andrius Šatas pasaulį regi kitaip nei suaugusieji, banalybėje pastebi egzotiškų momentų, mąsto „neplaningai“, vaizdus gretina kontrastų, tragikomiškų sandūrų principu („nebloga buvo mokykla, tik žiurkės baigė ją sugrauzt“, „nebloga buvo mokytoja, nekenksminga, apykurtė“, „Pavasarij kurkia ir plėšosi varlės, pavasarij trūksta vitaminų ir retkarčiais norisi nusišaut“, „Žiurkė perskrido tris namus, paštą ir pro langą tėsėsi ant Kaminskių stalo – žinoma, į kopūstų sriubą“). Epiniam kūrinii būdingą naracinę seką (įvyko, atėjo, nuvežė, pasakė) keičia ryškių mikrovaizdų montažas (kai sprogo apendicitas – degė kaimynų tvartas, kai gulėjo operacinėje – dėdė išgelbėjo vieną iš penkių paršiukų). Būdinga įvairiausių elementų samplaika viename sakinyje ar frazėje. Topinis apysakos motyvas „š kac, mirtie“ – buitinis iširtuktukas, prišlietas prie metafizinės sąvokos – tapo ir draminiio apysakos varianto antrašte (*Š kac, mirtie, visados š kac!..*, pastatyta 1976).

Vaiko paauglio frazeologija yra emancipuota nuo suaugusiųjų melo, standartiškų aptakių konstrukcijų ir oficialaus rimtumo. Andrius atmeta privalomą mokyklinio rašinėlio rišlumą ir pompastiką. Tuščiaavidurės publicistinės klišės keturiolikmečio sąmonėje nuolat giminiuojasi su buitinėmis konkretybėmis, įgydamos parodijinę funkciją:

Kai Elytė Šatienė persikraustė gyvent į senelio kambarį, Antanas Šatas, mano tikras tėvas, paskelbė motinai ekonominę blokadą, ir tada Elytė Šatienė pirmąkart gyvenime pradėjo dirbti ne vien šeimai, bet ir visuomenei naudingą darbą – kooperatyvo rūsy ėmė pardavinėti kreidą, kalkes, langų stiklus bei kitas ūkiškas ir statybines medžiagas, p. 29.

Parodijos žaizdre dega ir kiti epochos žargono perlai: „ar ne laikas atsikratyt religinių prietarų“, „nutraukt mano gyvenimą pačiame jėgų žydėjime“, „Kainavau savo tėvui, įskaitant maitinimą, trisdešimt rublių per mėnesį“, „mano senelis buvo buožė“, „auklėjom jį, kiek leido mūsų jėgos“ ir t. t. (Šį smagų klišių vartalojimą ir suniekinimą vėliau pasigavo ir išpuoselėjo Juozas Erlickas, Jurgis Kunčinas).

Įžūloka Andriaus laikysena ir stati kalbėsena – demonstratyvus narsumas, slepiantis vaiko baimes ir vyro priedermes:

¹ S. Šaltenis, *Apysakos*, V., 1986, p. 47.

Bjaurus reikalas pjaut vištas. Užsimerki ir brūžini vištai per kaklą. – Ne ta puse pjauni, – šlykštėdamasis sako tėvas. Tai pjauk pats, – šaukiu, mesdamas žemėn vištą ir peilį.

Bet mano tėvas idealistas ir bjaurisi krauju, o senelis nesikelia iš lovos, ir aš vienintelis vyras šeimoje, p. 14.

Tokio pasakotojo pasirinkimas motyvuotas dvejopai – jaukus naminis berniūkštis gali kalbėti drąsiai ir pasakyti daug (idėjų planas), o ištarmės skamba originaliai ir efektingai (išraiškos planas). Tariamai naivus, lyg ir nekompetetingas, bet atviras ir sąžiningas tikrovės regėjimas leidžia fiksuoti autentiškas detales ir atsidurti joms dviprasmiškoje perspektyvoje (pvz., „buržuazinių laikų“ ir „buožės“ leksemos fragmentuose apie senelį):

aiškinu jam, kad gyvenimas kas dieną gerėja, palyginus su jo tamsiais buržuaziais laikais. Tada jis nemaloniai krizena ir rodo į skrynią, kur guli naftalinu apibarstytas jo juodas angliškos vilnos kostiumas.

– Che, che, – sako mano senelis. – Trisdešimt metų nešioju ir niekaip negaliu sunešiot. Ir į grabą su angliška vilna atsigučiu.

– Visko gali būt, – sakau žiovaudamas. – O aš ne buožė, savo kelnes per mėnesį sunešioju, p. 14.

Pirmojo asmens pasakojimas visada subjektyviai emociškai markiruotas. Gnaužiama impulsyvi emocija, dangstoma išoriniu šiurkštumu, kaip vienintele savigynos priemone, – tokia Šaltenio ironijos graudi esmė. Kaip konstruojamas tariamai atšiaurus ironiškas Andriaus sakinyš? Tardamas apie senelį „Aš žinojau, kad jis myli mane“, norėtų pridurti: „o ir aš jį myliu“, tačiau realiai sako analogiškos prasmės, tik „išvirkščios formos“ frazė: „O ir man, atvirai šnekant, irgi pakenčiamas, nieko sau atrodė senis“. Bijodamas pravirkti, plūstasi: „Ak, pasikarkit, pasikarkit su tuo savo sniegu“ (p. 48), pasitelkia tipiškus žargoninio atspalvio priežodžius („velniai griebtų“, „gali būt šaltas“, „man nusispjaut“, „užteks vaizduot“). Visa ta nepiktybiška ironija – lyg pro tramdomas ašaras, nes „kažkur čia pat pašėlusiai daužėsi ir spurdėjo dar gyva vaikystės širdis“ (p. 42).

Toks kalbėjimo būdas sufamiliarina atmosferą, nudreskia falšo skraistę nuo žmonių santykių ir skurdžios buities, išpūstas realijas keičia autentiškomis vertybėmis. Tekste akivaizdus kalbančio subjekto dviplaniškumas. Andrius Šatas – puiki naratyvinė kaukė, už kurios slypi aksiologiškai pasikaustęs autorius, žinąs tikrąją dalykų vertę ir prasmę, koreguojantis berniūkščio saviraišką. Tai protingo „naivuolio“ kaukė.

Šaltenio – kino scenaristo ir teatro dramaturgo įgūdžiai prozos raiškai suteikė sveikų impulsų ir neprilygstamo savitumo. Tai tikras akibroktas tižiam, tąsiam ir plepiam lietuvių epiniam pasakojimui. Apysakos sudarytos iš trumpų, išbaigtų skyrių – novelių. Šaltenis neaprašinėja, nereferuoja, nepakenčia jokios balastinės naracinės medžiagos, o kalba ryškiais tropų blyksniais, paradoksų smūgiais, greita kadru kaita: „mano proza yra paveikta kino mąstymo specifikos – kino montažo, kompozicijos, vaizdo kūrimo ir laiko raiškos principų. Gal todėl ant mano rašomojo stalo – kaip ir kino studijoje – guli montажinės žirkklės, klėjai bei diktofonas ir gal todėl mano apysakos atitinka devynių dešimties dalių kino laiką bei apimtį.“¹

Devynių novelių apysakoje *Duokiškis* (1977) juokas pro ašaras pakilo iki tragiškos groteskinės fazės. Rašytojas yra išsitaręs, kad ironija – skaudaus mąstymo būdas su tragizmo ir liūdesio atspalviu. Kai baisūs ar patetiški žodžiai nieko nebegąsdina ir nebešlovina, nes jie atrodo per blankūs, neadekvatūs realybės šiurpui, dar lieka juoko švytuoklės amplitudė – nuo lengvo sąmojaus iki juodo sarkazmo. Atotrūkis tarp žodžio ir prasmės, būdingas komizmo poetikos bruožas, regimas jau pirmajame apysakos

¹ „Trijų mūzų nelaisvėje. Pokalbis su rašytoju Saulium Šalteniu“, *Literatūra ir menas*, 1981, balandžio 25.

sakinyje: „Dar ne viską patyrėm ir esam kvaili, dar mažai išsišaudėm ir išsiskerdėm.“¹ Šaltenis nebijo drastikos ir hiperbolės, plėšo romantizuotas aureoles ir trupina susigulėjusius vaizdinius. Anot Bachtino, kaip tik juokas „turi nuostabią galią pritraukti daiktą, įvesti jį į grubaus kontakto zoną, kur jį galima familiariai apčiuopinėti iš visų pusių, vartalioti, išversti išvirškščia, pažvelgti iš viršaus ir iš apačios, sudaužyti išorinį apvalkalą, įlįsti į vidurius, išardyti, padalinti, apnuoginti ir demaskuoti, laisvai tyrinėti ir eksperimentuoti“². Rašytojas Raimondas Kašauskas, recenzuodamas *Duokiškį*, prisipažįsta, kad Šaltenio „lengvabūdiškas“ elgesys su aprobuota idėjų ir formų rutina verčia vyresniąją kartą stebėtis ir „net pašiorpti“³. Kaip ir Škėma *Izaoke*, Šaltenis provokuojančiai drąsus ir negailestingas, traktuodamas biblinius motyvus, dėliodamas sudužusių didingų mitų groteskines šukes. Duona virsta akmeniu (iš kepyklos vežamą furgoną miškiniai prikrauna akmenų), Kalėdų misteriją keičia Markso veikalų skaitymas ir miškinų vado Grigaliūno-Jėzaus žūtis tvarte (ėdžiose – negyvas kūnas), karo belaisvis Jonelis Ivanovas prilyginamas trečiajam pasakos broliui. Kad ir degraduoti, šie evangeliniai ar folkloriniai motyvai kaupia savyje archaiškumo atšvaitus ir amžinumo prasmę. Jų parafrazės ir brutalias, ir graudžios, nes, kaip sako šviesioji apysakos dvasia, teta Angelė – „gyvenimas buvo amoralus“.

Stebėtina, kad apysakos pasirodymo metu Šaltenio ideologinės „simpatijos–antipatijos“ nekėlė abejonių⁴. Tuometiniams vertintojams atrodė, kad gimnazijos direktorius Spielskis gavo kulką iš buvusių gimnazistų už „pseudopatriotines“ istorines mistifikacijas ir dviveidiškumą, o ne už kolaboravimą su sovietų valdžia; kad nepatrauklus Grigaliūno-Jėzaus paveikslas diskredituoja partizanus, o mažaraščio stribo Pernaravičiaus – nieko nediskredituoja.

Interpretacijų invariantiškumas – daugiareikšmio teksto požymis. Prieš du dešimtmečius Šaltenis išbandė šiandien vėl lyg naujai atrandamą konglomeratiško stiliaus lydinį. Sudėtinga pasakojimo partitūra klostosi iš biblinių parafrazių ir folklorinių intarpų („dešiniam maišely cukrus geriems lietuvaičiams, kairiam – aitrui druskelė...“, „ir atmuš dantelius į kietą akmenėlį“), kanceliarizmą („jo galva šiuo metu buvo pilna visokiausių grūdų, žirnių velikanų, Mirožničenkos antrinių kviečių, Vytėnų rajonuotos veislės stambiagrūdžių rugių ir kitokių grūdų“), pakilaus lyrizmo („susidarys ilga duokiškėnų eilė – savo mirtim mirusių, užmuštų ar šiaip per klaidą nušautų, pasimes ir užsakys mišias, jeigu galima, už visus duokiškėnus, sugulsius žemėn“).

Šaltenis nebijo provincialumo ir paprastumo: „įsitikinęs, kad visada reikia kurti tik lietuvišką, superlietuvišką daiktą“⁵. Mažas Duokiškis, maža Utenos apskritis su paprastais žmonėmis ir kasdieniškais jų daiktais: karve, išmuštu dantim, kisieliu, kopūstu, arklio pasturgaliu, mergaitės kaspinu ir bateliu, angliškos vilnos kostiumu, kuris ir po žemėm „nei pus, nei rūdys“, formine pokario duona – „pluta atšokus, o viduj šlapia“... Tos detalės ateina iš prisiminimų, senelių ir tėvų aplinkos, iš pašamėnės. Su tokiu pat nepaprastu atidumu detalių autentiškai režisierius Rimas Tuminas renka rekvizitą Šaltenio pjesės *Lituanica* pastatymui: „Jei reikia kažergos, tai veža tik tą „su praeitim“ iš savo kaimo, jei lagamino – tai būtinai iš Sibiro grįžusio. Dailininkė Idzelytė moterų apykakles perka iš senų žmonių“⁶. Toks relikvinis daiktas Šaltenio kūrinyje veikia ne plikas, ne buitiškas – jis metaforizuojamas, simbolinamas. Kai *Riešutų duonos* finale Andrius po kirpėjo Finkelšteino žirkklėmis atsiveikina su vaikystės „gaurais“, žydas profesionalas įvertina: „Auksas, ne plaukas“ (kasdieniškai – tai tik lakus posakis, o tekste – jau aliuzija į mitinę „aukso vilną“). Šaltenis – prozos poetas, tačiau poetinį tekstą kuria ne iš metafizikos, ne iš abstrakcijų: „užteks daryt metaforas iš poetinio rūkelio, jos ir bus skystos, metaforai reikalingi galingi

¹ S. Šaltenis, *op. cit.*, p. 51.

² М.М. Бактин, *Вопросы литературы и эстетики*, М., 1975, p. 466.

³ R. Kašauskas, „Duokiškio sakmės: skausmas ir juokas“, *Literatūra ir menas*, 1977, rugpjūčio 6.

⁴ A. Gusčius, „Kur simpatijos – antipatijos?“, *Tiesa*, 1977, liepos 1.

⁵ „Dramaturgas Saulius Šaltenis. Skraidinkim savo lituanikas“, *Šiaurės Atėnai*, 1996, balandžio 27.

⁶ *Ibid.*

pamatai”¹. Šaltenio tropai – lyg kraujo krešuliukai, konkretūs, jutimiški, žemiški. Jo proza vizuali ir dinamiška. Pasakojimo gyvystis – iš metaforų originalumo (metaforą yra pavadinęs „poetiniu skalpeliu“), iš kontrasto tarp lyrinės ekstazės ir satyros geluonies, todėl labai daug informacijos sukondensuojama viename sakinyje, pastraipoje, frazėje; todėl iš antinomijų įtampos randasi sugestyvi stiliaus energija, varanti pirmyn fabulos linijas, kibirkščiuojanti herojų santykiuose, jų grumtyje su amoraliu gyvenimu – lyg tarp tų skirtingų stiliaus komponentų vyktų kokia nuolatinė cheminė reakcija. Stiliaus ženklais tampa visi kūrinio elementai, kurie yra šalteniški, neregėti – pradedant erdvėlaikio parametrais (provincija, išplėsta mito universalijomis), baigiant nutrupėjusia veiksmožodžio bendraties galūne:

Jie išvažiuos, ir naktį, kažkur prie Geluonos, klyks paukštis – ... kaip mano, kaip mano berniuko negimus siela... ir Jėzus, pakastas prie linmarkos ir prislėgtas akmeniu, kad neprisikeltų, bandys ateit ir prašysis tiktai paglostomas – ir daugiau nieko; ir tada teta pagalvos apie šikšnines vadeles ir aukštą balkį daržinėj, bet sukūkcios Žygutis, mokytojo vaikas, pro miegus savo skardinės dėžutės su sparnuotais lietuviais, ir teta tada prisės ant jo lovos ir iki ryto nupins šešis šiaudinius lėktuvėlius..., p. 73.

Štai tokia amoralaus gyvenimo siūloma įžūli alternatyva moraliam žmogui – tarp balkio daržinėje – ir herojinio „sparnuotų lietuvių“ mito sublimacijos į „šešis šiaudinius lėktuvėlius“, kurie gal paguos našlaitį.

Šaltenį, Aputį, Granauską vienija baltiškojo problemų epicentro trauka. Apysakose lietuvių, prūsų, kuršių, suspaustų pavergėjų replėmis, dvasinio atsparumo amplitudė siekia nuo išdavystės, kolaboravimo iki maišto ir žūties. Universalus žmogiškumo matmuo naikina skirtį tarp sava ir svetima, jei rusas ar vokiečiai patys tėra destruktivos jėgos aukos. Egzistenciniai namai bendri visiems, ir visiems vienodai laikini.

[...]

Jūratė Sprindytė, *Lietuvių apysaka*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 293–299.

¹ „Ai, ai, Kristijonai! Su rašytoju Saulium Šalteniu kalbasi poetas Sigitas Geda“, *Metai*, 1995, Nr.12, p. 105.